

СЕМАНТЫЧНАЯ ДЭРЫВАЦЫЯ Ё СФЕРЫ МЕНТАЛЬНАЙ ЛЕКСІКІ
(на матэрыяле густаторных ад'ектыўных намінацый)

Тэрмін *дэрывацыя* мае лацінскае паходжанне: слова *derivation* ужывалася спачатку ў значэнні 'адвардзенне, адхіленне'. Дэрывацыя разглядалася як адхіленне ад звычайнага або зыходнага стану, змяненне напрамку развіцця, адгалінаванне. Выконваючы агульнанавуковую тэндэнцыю і традыцыю ў вызначэнні тэрміна *дэрывацыя*, лінгвістычны тэрмін *семантычная дэрывацыя* варта выкарыстоўваць пры апісанні семантычных працэсаў, якія прыводзяць да адхіленняў ад зыходнага значэння слова, яго змяненняў.

С е м а н т ы ч н а я д э р ы в а ц ы я – гэта працэс з'яўлення ў слове семантычна вытворных значэнняў, семантычных канатацый, дадатковых значэнняў,

працэс пашырэння семантычнага аб'ёму слова, які прыводзіць да ўзнікнення семантычнага сінкрэтызму, вынікам якога з'яўляецца ўжыванне палісеміі [1, с. 204]. Дэрывацыя мае некалькі кірункаў змяненняў, якія вызначаюць асноўныя тыпы самой дэрывацыі: метанімічныя і метафарычныя працэсы змяненняў у семантычнай структуры слова, пашырэнне і звужэнне лексічнага значэння, гіпербала, літота, іронія як прадстаўнікі другасных тыпаў змены значэння.

Найбольш актыўнымі механізмамі семантычнай дэрывацыі ў сферы ментальных намінацый у беларускай і англійскай мовах з'яўляюцца метанімічныя і метафарычны пераносы. Разгледзім семантычную дэрывацыю другасных ментальных намінацый у лексіка-семантычнай групе густаторных ад'ектываў у беларускай і англійскай мовах.

Ядро густаторнага семантычнага поля складаюць назвы чатырох галоўных смакавых адчуванняў: *кіслага, салодкага, горкага і салёнага*. Прататыпічная смакавая сітуацыя салодкасці выкарыстоўваецца для выражэння пачуццяў і рэакцый у рэцыпіентнай зоне. Так, вытворныя ЛСВ прыметніка *кіслы* – (англ. *sour*) будуюцца на аснове асацыяцый, звязаных з кіслым смакам і выразам твару (характэрнай грымасе) пры прыёме кіслай ежы: 'які выражае незадаволенасць; маркотны, панылы' (*кіслы настрой, кіслая ўсмейка*), 'feeling or expressing resentment, disappointment, or anger' 'які адчувае або выказвае крыўду, расчараванне або гнеў' (*a sour look* – *кіслы погляд, a sour face* – *кіслы твар, a sour and disillusioned woman* – *кіслая і расчараваная жанчына; a sour note* – *кіслая нота*). У беларускай мове, як бачна, смакавае адчуванне кіслага звязана з унутраным псіхічным станам чалавека і выражае агульную яго засмучанасць. У англійскай мове назіраецца ўсплёск кепскага і непрыязнага настрою да навакольных, а таксама непрыемная, невясёлая або нядобрая атмасфера.

Ад'ектыў *салодкі* (англ. *sweet*) ад першаснага значэння спараджае асацыяцыі, звязаныя з прыемным смакам або рэчывамі, якім уласціва цукровасць, мядовы смак і пад.: 'поўны дастатку, задаволення, шчасця, радасці (пра жыццё, лёс)' (*салодкае жыццё, салодкія маладыя гады*). У беларускай і англійскай мовах назіраецца супадзенне другасных ментальных ЛСВ, якія агульна выражаюць задаволенасць чымсьці або калі ў чалавека прарываюцца эмоцыі шчасця, прыемнай усхваляванасці ад якіх-небудзь дзеянняў: 'прыемны, які прыносіць задавальненне, асалоду' (*салодкі сон, салодкая дрымота, салодкія пачуцці*), 'прыемны на ўспрыманне (пра голас, гукі, пах і пад.)' (*салодкі голас, салодкія словы*), 'making you feel happy or satisfied' 'які прымушае чалавека адчуваць сябе шчаслівым або задаволеным' (*sweet dreams* – *салодкія сны, sweet victory* – *салодкая перамога, an act of sweet revenge* – *акт салодкай помсты, a sweet shot* – *салодкі ўдар*). Таксама назіраецца супадзенне другасных ментальных ЛСВ у дабрыні характару чалавека, яго ветлівасці: 'празмерна далікатны, занадта ласкавы' (*салодкая манера, салодкая мана, салодкая песня*), 'having or showing a kind character' 'якія мае або праяўляе добры характар' (*a sweet smile* – *салодкая ўсмейка, sweet people* – *салодкія людзі, sweet-tempered* – *з салодкім характарам*).

Ад'ектыў *горкі* (англ. *bitter*) у першасным значэнні паказвае моцную і непрыемную едкасць смаку. Такая база праз вытворныя ЛСВ праяўляецца ў самых розных аспектах унутранага стану чалавека, абумоўленага горам, бедамі, нягодамі. Адчуванне горычы нібыта прасякае ўнутраныя псіхічныя працэсы людзей і ўвасабляецца ў ЛСВ пеяратыўнага зместу. Назіраюцца супадзенні ў беларускай і англійскай мовах, калі чалавек перажывае няўдачы ў жыцці: 'поўны гора; цяжкі, гаротны' (*горкае жыццё, горкая жаночая доля*), 'выкліканы

цяжкім горам’ (*горкія слёзы*), ‘які выклікае гора, непрыемнасці’ (*горкая вестка, горкая праўда*), ‘making you feel very unhappy; caused by great unhappiness’ ‘які прымушае вас адчуваць сябе вельмі няшчасным; выкліканы вялікім няшчасцем’ (*to shed bitter tears – ліць горкія слёзы, a bitter disappointment – горкае расчараванне, bitter experience – горкі вопыт*). Таксама поўныя супадзенні другасных ментальных ЛСВ назіраюцца ў такіх станах, калі чалавек адчувае сябе бяздольным, калі з ім абышліся несправядліва: ‘які жыве ў цяжкім горы; бяздольны’ (*горкі сірата, горкі бядняк*), ‘feeling angry and unhappy because you feel that you have been treated unfairly’ ‘які адчувае сябе злым і няшчасным, бо адчувае, што з ім абышліся несправядліва’ (*a bitter feeling – горкае адчуванне*). Толькі ў беларускай мове развіўся ЛСВ, звязаны з доўгім, працаёмкім працэсам, калі чалавек вымушаны быў доўгі час цягнуць жылы: ‘набыты ў выніку цяжкай працы, доўгіх выпрабаванняў’ (*горкі хлеб, горкі вопыт*). Толькі ў англійскай мове развіўся другасны ментальны ЛСВ, звязаны з поўным гневу і раздражнення канфліктам паміж людзьмі: ‘very serious and unpleasant, with a lot of anger and hatred involved’ ‘вельмі сур’ёзны і непрыемны, з вялікай колькасцю гневу і нянавісці’ (*a long and bitter dispute – доўгая і горкая спрэчка*).

Прыметнік *салёны* (англ. *salty*) у першасным сваім значэнні выказвае процілегласць прэснасці або салодкасці і мае наступныя другасныя ментальныя намінацыі, якіх даволі мала і якія цалкам супадаюць у дзвюх мовах: ‘дасціпны да рэзкасці, непрыстойнасці’ (*салёнае слоўца, салёны анекдот, салёныя і смешныя жарты*), ‘amusing and sometimes slightly rude’ ‘пацешны і часам злёжку грубы’ (*a salty sense of humour – салёнае пачуццё гумару*). З гэтай нагоды становіцца ясна, што і беларускамоўныя, і англамоўныя выкарыстоўваюць гэты ад’ектыў для таго, каб паказаць дарослую прыземленасць і прастату ў адносінах. Гэтая нотка пазітыву найбольш праяўляецца ў прыметніку *пікантны*.

Прыметнік *пікантны* ў першасным значэнні характарызуе вастрыню смаку, яго рэзкасць. Сэнсавая арганізацыя гэта полісеманта (англ. *piquant, savoury, spicy, pungent*) для англійскай мовы праяўляецца наяўнасцю фантастычнага шэрага лексічных адзінак, «расплясканы» фарбамі адценняў другасных ментальных намінацый. Поўнае падабенства праяўляецца ў такіх ЛСВ, калі чалавек абуяны эмоцыяй зацікаўленасці: ‘які сваёй незвычайнасцю выклікае цікавасць’ (*нечаканыя і пікантныя здарэнні*), ‘не зусім прыстойны’ (*пікантны анекдот*), ‘exciting and interesting’ ‘захапляльны і цікавы’ (*a piquant novelty – пікантная навінка*). Толькі ў беларускай мове развіўся ЛСВ: ‘прывабны, спакуслівы’ (*пікантная жанчына, пікантныя кадры з фільмаў*). Слова *пікантны* – *piquant* прыйшло з французскай, літаральна ‘які джаліць, калючы’. Толькі ў англійскім *savoury* развіліся такія ЛСВ, як ‘*piquantly pleasant to the mind*’ ‘пікантна прыемны для розуму’ (*a savoury triumph – пікантны трыумф*), ‘morally exemplary’ ‘узорны з маральнай кропкі гледжання’ (*a savory reading – пікантнае чытво*). Гэтае слова паходзіць ад старафранцузскага *savoure* ‘смачны, духмяны’, якое ўтвараецца ад лацінскага *sapor* ‘смак’. Вельмі дзіўнае супадзенне назіраецца ў беларус. *пікантны* і англ. *spicy*: ‘не зусім прыстойны’ (*пікантны анекдот*), ‘somewhat shocking or indecent’ ‘які шакіруе або непрыстойны’ (*a spicy story – пікантная гісторыя, spicy jokes and suggestive songs – пікантныя анекдоты і двухсэнсоўныя песні*). Варты ўвагі таксама англ. *pungent* са сваім унікальным другасным ментальным ЛСВ: ‘if you describe what someone has said or written as pungent, you approve of it because it has a direct and powerful effect and often

criticizes something very cleverly’ ‘калі чалавек пагаджаецца з тым, што гэта праяма, моцная і разумная крытыка’ (*a pungent analysis* – пікантны аналіз; *a pungent critic* – пікантны крытык, *pungent language* – пікантная мова). Як можна заўважыць, гэта сумесь станоўчай і адмоўнай канатацыі – крытыка, быццам як вострая і непрыемая, але трапная. Само слова *pungent* першапачаткова з’явілася ў значэнні ‘вельмі балючы або пакутлівы’ і пайшло з лацінскага *pungent* ‘калючы’.

Асобнай увагі заслугоўвае ад’ектыў *апетытны* (англ. *appetizing*), які ў першасным сваім значэнні з-за смачнасці, прыгажосці на пагляд выклікае жаданне есці, узбуджае апетыт. Пры пераасэнсаванні толькі ў беларускай мове ўзнік такі ЛСВ, як ‘прывабны (звычайна пра жанчын)’ (*Яе каціная дзікая прыгажосць і апетытныя формы не пакідаюць шанцаў канкурэнткам, а адсутнасць нават намёку на унісекс робіць Ліму адной з самых сексуальных мадэляў нашага часу. “Наша Ніва”*). У англійскім адпаведніку *appetizing* другасныя ЛСВ не развіліся. Само ж слова было запазычана з французскай мовы ад *appétissant*, якое ўзыходзіць да лацінскага *appetitus* ‘жаданне да’ (ад *appetere* ‘шукаць’, ад *ad-* ‘да’ + *petere* ‘шукаць’).

Як відаць з вышэйпрыведзеных прыкладаў, характэрнай рысай дадзенай групы густаторных намінацый з’яўляецца негатыўная ацэнка, а менавіта ад’ектывы кіслы – *sour* (кіслы настрой, кіслая ўсмішка, *a sour look* – кіслы погляд), горкі – *bitter* (горкае жыццё, горкая жаночая доля, *bitter tears* – горкія слёзы), якія канцэнтруюць шматлікія шэрагі другасных ментальных ЛСВ вакол сваіх зыходных паняццёвых сфер. Станоўчая канатацыя назіраецца ў прыметніках салодкі – *sweet* (салодкае жыццё, салодкія маладыя гады, *sweet dreams* – салодкія сны), салёны – *salty* (салёны анекдот, салёныя і смешныя жарты, *a salty sense of humour* – салёнае пачуццё гумару). Цэнтры пазітыўнай атракцыі адлюстроўваюць тыя сферы жыцця і дзейнасці моўных калектываў, у якіх эмацыянальная нагрузка выказванняў дыктуецца ўмовамі побыту, агульнай ідэалогіяй, нормама маўленчых паводзін, грамадскім становішчам, узростам, полама.

Аналогія як праўленне тэндэнцыі да рэгулярнасці дапамагае ўтвараць словы, якія патрабуюць мінімальнага разумовага намаганняў пры стварэнні новага ЛСВ (*spicy jokes and suggestive songs* – пікантныя анекдоты і двухсэнсоўныя песні).

Эмацыянальна-ацэначныя найменні на аснове метафарычнага і метанімічнага пераносаў ствараюць яркае вобраза, высокую ступень кампрэсіі інфармацыі ў адным слове, заснаваных на параўнанні прыкмет прадметаў па іх падабенстве: *апетытныя формы мадэлі*, г. зн. прывабная жанчына, прынадная на выгляд, спакуслівая; *a spicy story* – пікантная гісторыя, г. зн. гісторыя з вострымі колкасцямі па падабенстве са смакам, які шчыпле.

Такім чынам, аналогія дапамагае пашырыць рамкі існуючай нормы, спрыяе замацаванню ў мове нерэгулярнай з’явы, якая не адказвае агульнапрынятым нормам. Пранізваючы ўсю сістэму мовы, яна ўдасканальвае мову як сродак зносін і захавання яе камунікатыўных магчымасцей.

Прынцып аналогіі рэалізуецца непасрэдна з дапамогай прататыпа, шляхам выкарыстання аб’екта ў прататыпічнай сітуацыі. У працэсе найменавання ўсталяваецца сувязь моўных элементаў з фактамі рэальнай рэчаіснасці, уключаючы паняццёвы клас найменавання прадметаў у пэўную сістэму другасных ментальных ЛСВ, звязаных з названым паняццем.

Вобразнасць, выразнасць другасных найменняў служаць для перадачы насмешкі над сацыяльнымі, этычнымі, эстэтычнымі, моўнымі і іншымі ўмоў-

насямі і аўтарытэтамі. Адсюль сэмантычная непразрыстасць, ідыяматызм другасных ментальных дэрыватаў, якія ўтвараюцца па прататыпічнай мадэлі, але з абавязковым выкарыстаннем сэмантычных пераносаў, з актуалізацыяй сем, якія знаходзяцца на ўзроўні нізкай прадказальнасці.

ЛІТАРАТУРА

1. Трубацев, О. Н. Приемы семантической реконструкции / О. Н. Трубацев // Сравнительно-историческое изучение языков разных семей. Теория лингвистической реконструкции. – М., 1988. – С. 197–222.